

A PIACGAZDASÁG ÉS A CIVIL TÁRSADALOM TÉRBELI DIMENZIÓI

TIMÁR LAJOS

A tőkés gazdaságnak és a társadalomnak, világ gazdasági és nemzeti szinten is, történetileg változó sajátos hierarchikus térbeli tagoltsága figyelhető meg. A területi és társadalmi munkamegosztás folyamatának történetileg meghatározott kölcsönhatása állandóan új kapcsolatokat és formákat teremt, megszüntet vagy megőriz a gazdaság és társadalom szférájában. A területi és társadalmi munkamegosztás, vagy tágabban az adott társadalmi-gazdasági formációk újratermelése, több alrendszer, a természeti, a gazdasági, a társadalmi és politikai szféra állandó kölcsönhatását feltételezi. A tőkés társadalmi-gazdasági formáció reprodukciójának térbeli törvényszerűségeiről ismereteink szerint eddig még nem sikerült kialakítani konzisztensnek tekinthető fogalmi rendszert és elméletet. Az utóbbi években a társadalmi tér vizsgálata kezd előtérbe kerülni a különböző társadalomtudományi diszciplínákban. Mint Giddens megfogalmazta: „A társadalomelméletnek el kell ismernie — annál is inkább, mivel ezt korábban nem tette —, hogy az idő-tér kölcsönhatások meghatározó módon beépülnek minden társadalmi létezésbe.”¹

Épp ezért — mivel a társadalom településhálózathoz kapcsolódó sajátosságait kívánjuk feltárni — megpróbáljuk a társadalmi-gazdasági tér vizsgálatának fogalmi kereteit ebből a szemszögből felvázolni. Kiinduló pontként a témához kapcsolódó szakirodalomban tájékozódunk. A szociológusok közül szinte egyedül Giddens ismerte fel a geográfia ezirányú eredményeit. „Az elmúlt néhány évben figyelemreméltó közeledés zajlik — írja 1984-ben — a geográfia és a többi társadalomtudomány között, ennek következtében a geográfusok különféle társadalomelméleti tradícióikra építve jelentősen hozzájárultak annak fejlődéséhez. A legtöbb ilyen jellegű írás, őszintén meg kell mondanunk, ismeretlen maradt a többi társadalomtudományi diszciplínákban kutatók számára, annak ellenére, hogy ezek igazán általánosan alkalmazható gondolatokat tartalmaznak.”²

Giddens azonban a geográfia ezirányú eredményeit áttekintve jórészt csak a Hägerstrend névével fémjelzett *time-geography* fogalmi apparátusát és elméletét vizsgálja. A történeti földrajz ilyen jellegű eredményeit egyáltalán nem vizsgálja. Ezen irányzat két legjelentősebb teoretikusának David Harvey-nek és Edward Soja-nak a munkáit egyáltalán nem, vagy alig idézi. Számunkra az egyik fontos tájékozási pontot viszont éppen az angolszász, a nyugatnémet és a francia történeti földrajz azon irányzatai jelentik, melyek a francia *Annales* történetírói iskolát tekintik példaképnek.

A társadalmi tér különféle értelmezései

Az előzőekben felsorolt tudományos irányzatok különböző szemszögből, az absztrakció eltérő szintjén — s meglepő módon egymásról nemigen tudva — alakították ki a gazdaság és társadalom térbeli törvényszerűségeit elemző fogalmi és módszertani apparátusukat. Épp ezért ezeket az eredményeket egymással összevetve olyan mozaikokat kapunk, amelyből természetesen nem lehet konzisztens elméleti rendszert kialakítani. Ez nem is célunk, inkább azt tekintjük feladatunknak, hogy az egymáshoz kapcsolódó eredményeket saját vizsgálatunk szempontjából összegezzük, ugyanakkor az egyes gondolatmenetek hiányzó láncszemei helyére megpróbáljuk mások gondolatait, módszereit beilleszteni. Így persze esetenként olyan mértékű fogalmi, tartalmi átértelmezést végzünk, mely részben a szerzők eredeti gondolataitól való eltávolodást jelent. (Természetesen ezt mindig jelezzük, s ezért is gyakran idézünk szó szerint.) Végül: elkerülhetetlen, hogy a mi saját „téglaínkkal” is megpróbáljuk a hiányokat kitölteni. Így az idegen és saját „anyagból” építkező gondolatmenet végső formája is alapvetően a saját koncepciónkat tükrözi. Kiindulópontként a cambridge-i történeti földrajzi iskola egyik kiemelkedő teoretikusának, Derek Gregory-nak a gondolatait idézzük fel: „A térbeli struktúra elemzése nem lehet másodlagos és következmény jellegű a társadalmi struktúrához viszonyítva ... inkább kölcsönösen feltételezik egymást. Ebből adódóan a térbeli struktúra nem csupán olyan küzdőtér, ahol az osztálykonfliktusok megjelennek, hanem olyan térség, amelyben — s részben általa — az osztályviszonyok kiformalódnak.”³

Az egyértelmű, hogy a termelés társadalmi viszonyai egyszerre térformálóak és térben léteznek. A kulcskérdés — a társadalmilag szervezett tér és az adott termelési módon belüli egyéb struktúrák közötti kapcsolatok jellege. Bourdieu szerint: „... a társadalmi tér egy olyan többdimenziós tér, amelyben az összekapcsolódó nyitott mezők viszonylagos autonómiával rendelkeznek, mivel működésük és átalakulásuk többé-kevésbé erősen, de közvetlenül alárendelt a gazdasági termelés mezőjének”.⁴

Bourdieu társadalmi térfogalma szorosan kapcsolódik az általa már korábban kimunkált, tág értelemben vett tőkefogalomhoz. A tőke létezhet objektívizálódott formában (anyagi javak formájában), vagy kulturális, szimbolikus tőke formában, amely önállóként jelenik meg, és sajátos társadalmi közvetítésekkel kapcsolódik az ökonomiai értelemben vett tőkéhez. „A „szimbolikus” tőke, mint a „gazdasági és fizikai” tőke átalakított, és ezáltal álcázott formája olyan mértékben és csak abban a mértékben fejti ki sajátos hatását, amennyiben álcázni képes, hogy alapjául — végső elemzésben hatásainak alapjául is — a tőke anyagi fajtái szolgálnak.”⁵ „A tőke fajtái, mint az ászok a kártyajátékban, olyan hatalmat jelentenek, amelyek meghatározzák a profitszerzés esélyeit az adott mezőben ...”⁶

Bourdieu utal arra is, hogy minden egyes mezőnek megvan a maga öntörvényűsége és hierarchiája.

„Ami valójában létezik, az a viszonyok tere, amely ugyanúgy létező, mint a földrajzi tér.”⁷

Bár Bourdieu a sokdimenziós társadalmi térről beszél, valójában mégsem a társadalmi tér közvetlen elemzését végzi el, hanem a vertikálisan tagolt társadalmi struktúrát értelmezi többdimenziós térként. Ugyanis már egy korábbi munkájában utalt arra: „A társadalmi struktúra felfogható, mint különböző tőkefajták eloszlása a csoportok és osztályok között, melyek számos jellemzője (jövedelem, iskolázottsági szint stb.) anélkül is módosulhat, hogy megváltoznának azon uralkodó vagy alávetett pozícióik, amelyeket a többi csoporthoz képest elfoglalnak.”⁸

Az így sokdimenziósnek tekintett társadalmi viszonyok mindenkor fizikai-földrajzi térben léteznek. A társadalmi-gazdasági formáció újratermeléséhez az is hozzátartozik, mint azt Peet amerikai történeti-földrajzos megfogalmazta, hogy „a termelési mód tipikus viszonyok egész sorozatát hozza létre a fizikai környezettel és egy területi struktúrát teremt, amely tükrözi a termelési viszonyokat ... és a termelőerők fejlettségi szintjét.”⁹

A fentebb idézett gondolatsor azonban túl általános ahhoz, hogy konkrét elemzéshez módszertani alapot adjon. Ugyanakkor pontatlan is a meghatározás annyiban, hogy egy adott területi egységben — legyen az több nemzetállamot átfogó makrorégió, vagy államokon belüli régió, illetve a településhierarchia különböző szintje — többnyire a termelési módok sajátos kölcsönhatását figyelhetjük meg. Castells-t idézve: „A társadalom és tér közötti viszony ... történetileg együttélő termelési módok sajátos szervezetének működése (melyben egyik termelési mód a meghatározó a másikkal, vagy a többihez képest) egy konkrét társadalmi formációban.”¹⁰

Pred szerint: „A társadalmi struktúrát azok a normatív szabályok és hatalmi viszonyok alkotják (ideértve az anyagi források, szimbolikus viszonyok, vagy hatalmi eszközök fölötti ellenőrzést), amelyek viszont már egy sajátos történeti és társadalomföldrajzi szituációba épülnek be ...”¹¹

Nyilvánvaló, hogy egy adott társadalmi formáció történetileg és földrajzilag is specifikus. Pred azonban a „sajátos történeti és társadalomföldrajzi szituációt” nem értelmezi konkrétan és nem definiálja pontosan.

A „művi” környezet és a társadalom

Részletesebb vizsgálatot igényel annak a mechanizmusnak a feltárása, hogy a területi struktúra, ezen belül a településhálózat hogyan befolyásolja a gazdaság, a társadalom és a felépítményi elemek konkrét kölcsönhatását. Leng általánosan fogalmazva ugyan, de utal egy fontos összefüggésre. „A nagy struktúraképző lokalizációk (ipari-lakókomplexumok, közlekedési rendszerek) egy terület lakosságát belekényszerítik egy térbeli rendszerbe, amelyhez azoknak illeszkedniük kell.”¹²

Ez a megfogalmazás lényegében a „művi környezetnek” a társadalmi folyamatokat is befolyásoló szerepére utal. Poulantzas szemléletesen megfogalmazza a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok jellege és sajátos térbeli szerveződése közötti kölcsönhatást. „Valójában a tér-idő mátrixok átalakulása a társadalmi munkamegosztás anyagi valóságára, az állam struktúrájára és a tőkés gazdasági, politikai, illetve ideológiai hatalom gyakorlatára és technikájára utal.”¹³

Viszont nem említi meg azt az összefüggést, amit John Urry a társadalom térbeli strukturáltsága egyik alapvető jellemzőjének tekint, azaz „a megépített környezet átalakíthatóságának mértéke”.¹⁴ Véleményünk szerint az infrastruktúra nemcsak átalakíthatóságának mértéke, és ennek szűkebb gazdasági költségei révén gyakorol hatást a társadalomra. A „művi” környezet sajátos földrajzi elhelyezkedése, a településhierarchia egyes szintjeinek eltérő színvonala és belső szerkezete az egyes társadalmi csoportok számára különböző mozgásteret biztosít, s ezáltal társadalmi mozgáspályájukat és mobilitási lehetőségeiket is befolyásolja. A megépített környezet megőrzésének, illetve megváltoztatásának konkrét módja mindig az egymást követő történelmi periódusok társadalmi és politikai küzdelmeinek egymásra rakódó „maraaványaira” épül. Az infrastruktúra korábbi történelmi időszakokból megőrzött elemei a „jelen társadalma” számára is befolyásolják a „művi” környezet új elemeinek kiépítését és földrajzi elhelyezkedését.

A társadalom térbeliségét vizsgálva felvetődik az a kérdés is, hogy „a társadalmi struktúra milyen konkrét mozzanatait manifesztálódna a térben, s milyen térbeli egységben”?¹⁵ Proctor frappáns kérdéseire Castells a következő választ adja: „A társadalmi struktúra manifesztálódásának térbeli egységeit úgy lehet meghatározni, hogy a társadalmi struktúra egyes elemeinek keressük meg a térbeli egységeit. Szerinte a városi rendszer pedig „a társadalmi struktúra elemeinek sajátos kifejeződése egy térbeli egységen belül, ahol a munkaerő újratermelése történik”.¹⁶

A munkaerő újratermelésének fogalma azonban önmagában még Castells-nál is inkább ökonomiai fogalom, és a szerző a kollektív fogyasztás hangsúlyozásán túl nem próbálja ezt a fogalmat társadalmi tartalommal kibővíteni. Véleményünk szerint a városrendszer, s tágabban a településrendszer olyan hierarchikus rendszert alkot, amelynek egyes elemei a gazdasági, a kulturális és szimbolikus tőke újratermelésének teljesen különböző szintjét és összetételét biztosítják. A településrendszer egyes láncszemeit nem lehet önmagukban elemezni, hiszen minél magasabb szintű és komplexebb a gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelése egy adott településen, annál összetettebb kapcsolatok fűzik a településhierarchia többi láncszeméhez.

A gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelésének az adott település környezetéhez viszonyított szintje és belső szerkezete lényegében meghatározza azt is, hogy milyen szerkezetű és kiterjedésű vonzáskörzetek alakulnak ki. Ezek főként a gazdasági szférában lehatárolható, térképeken szemléletesen ábrázolható — ebben a gazdaságföldrajznak széleskörű vizsgálati eredményei vannak.

Számunkra azonban azoknak a viszonylagosan lehatárolható térbeli egységeknek a feltárása a cél, melyeket hasonló társadalmi mobilitás jellemez. S ez a „helyi társadalom” egy sajátos belső öntörvényűség alapján működik. Ezek a térbeli egységek többnyire eltérnek az egyes települések közigazgatási határaitól, sőt a nagyobb városokon belül több ilyen „tér” lehatárolható be. Ezeknek a „tereknek” a körülhatárolásakor figyelembe kell venni, hogy a településhierarchia felsőbb szintjén a „helyi társadalom” sokkal összetettebb mint az alsó szinteken. Pierre George a történelmi társadalomföldrajz szemszögéből rendkívül plasztikusan fogalmazza meg — a felsőbb szint — a nagyváros sajátosságait. „A városi tér — írja — egy komplex tér: közös vonásai vannak, de ugyanakkor funkcionális terekre tagolódik, melyek mindegyikének sajátos jelentése van a társadalmi struktúra szempontjából.”¹⁷

Külön kérdés az, hogy a társadalmi makrostruktúra hogyan és milyen mértékben tükröződik az egyes települések „helyi társadalmában”. Itt abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a *társadalom makrostruktúrája olyan mértékben tükröződik a helyi társadalmakban, amilyen mértékben itt a gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelésének szintje és szerkezete, továbbá felhalmozódásuk „élettörténete” hasonló a makroszint jellegét és dinamikáját meghatározó folyamatokhoz.*

Egy adott területi struktúra, az elemzés szempontjából fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők alapján térbelileg lehatárolható — azonban az adott területi egység gazdasági-társadalmi struktúrája mindig szélesebb keretekben határozódik meg. A történetileg változó nemzetközi és nemzeti munkamegosztásban betölthető szerep az adott helyi társadalom válasza-ától is függően realizálódik. Természetesen a nemzetközi, illetve nemzeti munkamegosztás kihívásai egymástól eltérő intenzitással és közvetítéseken keresztül hatnak az adott helyi társadal-akra. „Az imperializmus globális viszonyai — mint egy láncnak a szemei — fokozódó közvetlenséggel teremthetnek újra a világvárostól a távoli kis falucskáig.”¹⁸

Mellor fentebb idézett gondolatmenete — mivel nem tesz különbséget a nemzeti és nemzetkö-zi munkamegosztás között — bármilyen szemléletes is helytelen, hiszen a globális viszonyok „láncszemei” alapvetően különböznek aszerint, hogy a centrum, a félperiféria vagy a periféria közötti kapcsolatokról van szó. Megint mások ezek a láncszemek a nemzeti szinten belül a tele-püléshierarchia egyes szintjei között attól függően, hogy az adott állam a világgazdaság centru-mához vagy perifériájához tartozik. A területi struktúrából a települések, illetve ezek egymás-sal hierarchikus kapcsolatban álló hálózata az a terrénum, ahol a produktív és improduktív munkaerő újratermelése zajlik. Főleg a területi munkamegosztás gócpontjait képező városháló-zat felsőbb szintje az, ahol az árutermelés a legkiterjedtebb. Ugyanakkor itt a gazdasági tőke funkcionális alakjai a tőkés termelési mód történelmi szakaszaitól, illetve a nemzetgazdaságnak a világgazdaságban elfoglalt helyétől függően — centrum, félperiféria vagy periféria helyzet — eltérő összetételben és szervezeti formában jelennek meg. Konkrétabban a tőke funkcionális alakjainak településspecifikus összetétele, s ezzel összefüggésben a tőkefelhalmozódás eltérő lehetőségei és formái a települések helyi társadalmának dinamikáját és szerkezetét jelentős mértékben befolyásolják. Ezzel kapcsolatban David Harvey utal arra a mozzanatra, amit a kizá-rólag a régiókra korlátozódó elemzés nem képes feltárni. „Az a meghatározott szerep, amit a tér játszik mind a termelés szervezetében, mind a társadalmi viszonyok kitagozódásában, eb-ből következően kifejeződik a városhálózatban ... és a városhálózat miután létrejön, befolyásol-ja a társadalmi viszonyok és a termelés szervezetének jövőbeni fejlődését.”¹⁹

Szücs Jenő elemzése a középkor végi Nyugat-Európára vonatkozóan igazolja Harvey megál-lapításának történeti érvényességét. „A Nyugat — írja Szücs — létrehozta viszont a városháló-zat olyan sűrűségét, az árucserének az egész gazdaság és társadalomszerkezet oly dominánsan meghatározó intenzitását.”²⁰

Az egyes települések településföldrajzi funkcióinak megvan a maguk társadalmi „dimenzió-ja”. Úgy is fogalmazhatunk, hogy azok a tényezők, amelyeket a településföldrajz lokális, köz-ponti, illetve speciális településfunkciókként elemez, s ezek közül különösen a központi vagy városi alapfunkciók — a magasabb szintű szolgáltató funkciók színvonalát és összetétele, nem-csak a gazdasági, hanem a kulturális és a szimbolikus tőke — újratermelésének esélyeit, össze-tételét és színvonalát is befolyásolják. Bourdieu tőkefogalmát a településhálózat szintjére

vetítve azt mondhatjuk, nemcsak az egyes társadalmi csoportok, osztályok között oszlik el egyenlőtlenül a gazdasági, kulturális és a szimbolikus tőke, hanem az egyes települések között is. Milton Santosnak a tőke helyhez kötött értékesülési folyamatára utaló megjegyzése: „A „tőke értéke” attól a helytől is függ, hogy hol fektették be, bár fordítva megváltoztatja a hely értékét is.”²¹ — csak a gazdasági tőkére utal.

Külön elemzést igényel az, hogy a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke kölcsönhatásának milyen településspecifikus vonásai alakulnak ki a településhierarchia különböző szintjein.

Az nyilvánvaló, hogy a három „tőkefajta” újratermelésének „történeti ritmusa” nemzeti szinten különböző, s ugyanígy eltérő az az intenzitás is, amellyel az egyes tőkefajták a nemzetközi folyamatokba bekapcsolódnak. A kapitalizmus mint világrendszer nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális és szimbolikus tőkék asszimmetrikus újratermelésével is jellemezhető. Az asszimmetrikus jelleg megjelenik nemzeti szinten is — kisebb országok esetében úgy véljük nem annyira a régiók, mint inkább a településrendszer szintjein. S mivel a „kulturális különbözőség ... kumulatív differenciák történelmi dialektikájának a terméke”, ezért a gazdasági tőke újratermelésének ritmusa az egyes településeken teljesen eltérő lehet a kulturális tőkéjétől.²² Vagyis Bourdieu — a térbeli-települési dimenziótól elvonatkoztató — tétele: „a kulturális kompetencia különböző formái is csak akkor alakulhatnak át kulturális tőkévé, ha beékelődnek a gazdasági termelés rendszerét, a termelőket a termelő rendszerrel összefűző objektív viszonyokba”²³ konkrét értelmezést kíván a településrendszeren belül is. A szimbolikus és társadalmi tőke alapvető sajátosságát viszont éppen az adja, hogy a gazdasági tőkéhez még áttételesebben kapcsolódik, mint a kulturális tőke. Például Közép-Kelet-Európában az előkelő származás csekély gazdasági tőke birtoklása esetén is szimbolikus tőkét jelentett.

A városhálózat és a társadalom

A településhálózaton belül elsősorban a városhierarchia felső szintje az, ahol az innovációs folyamatok révén a „gazdasági tőke” tárgyasulása, a kulturális és szimbolikus tőke intézményesíthetősége az infrastruktúra magasabb szintjét, modernebb formáit igényli és teremti meg. A megépített környezet alkotóelemei szorosabban kapcsolódnak bizonyos társadalmi rétegekhez, ugyanakkor bizonyos részei az intézményesült társadalmi felépítmény számára teremtik meg működésük tárgyi kereteit. Részben ezzel is összefügg, hogy ugyanúgy, ahogy a területi és társadalmi munkamegosztás gócpontjai sajátos történetileg változó térbeli elrendeződést alkotnak — felépítmény elemei is térbelileg strukturáltak. A társadalmi infrastruktúra történetisége egyúttal azt is jelenti, hogy „a politikai hatalmi központok és létező térbeli elrendezésük semmiképpen sem a tőkés társadalmi viszonyok közvetlen kifejeződése”.²⁴

Az urbanizációs folyamat elsőként a brit regionális fejlődés sajátosságait formálta át. 1801–11 között a városlakók aránya Angliában és Wales-ben még 33,8 %, 1910–11-re viszont már 78 %-ra nőtt.²⁵ A 19. század második felében a nagyobb városok maguk körül valóságos „városrégiókat” hoztak létre. 1871 és 1911 között az Egyesült Királyságban százezernél népesebb városokban, konurbációkban, élők aránya 37,5 %-ról 50,4 %-ra nőtt.²⁶

Michael Hechter a brit fejlődésre vonatkozóan a területi egyenlőtlenséget sajátos belső centrum-periféria viszonyként értelmezte. Az iparosodási folyamat az angol területek többségét

érintette, ezzel szemben a *Celtic periphery* kisebb térségeit alakította csak át az iparosodás.²⁷ Miközben az angol gazdaság nagymértékben differenciálttá vált, a periférikus gazdaságok a monokulturális jelleghez hasonlítottak, erőteljesen függve a régió kívüli árváltozásoktól.²⁸ „A periféria gazdasága olyan fejlődésre kényszerített, amely kiegészítő jellegű a centrumhoz viszonyítva ...”²⁹

Az összefoglaló foglalkozási adatok Angliától mint centrumtól, a másik szélső pólusig, Írorszáig, a periférikus helyzet fokozatos erősödését jelzik. A belső területi egyenlőtlenségek elemzésénél alapvető módszertani probléma — a vizsgált területi egységek kiválasztása.

A nem mezőgazdasági foglalkozásúak variációs koefficiense
(Michael Hechter)³⁰

	Anglia	Wales	Skócia	Észak-Írország	Írország
1891	0,22	0,35	0,43	0,46	0,50
1911	0,20	0,27	0,34	0,51	0,52
1931	0,18	0,39	0,53	0,40	0,65

A fentebbi táblázat adatai jelzik azt, hogy a periférikus helyzet erősödésével — túl azon, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csökken — a periférikus térségek iparosodási folyamata nem csupán lassúbb, hanem területileg is sokkal kiegyensúlyozatlanabb. Mint Urwin, D. W. megjegyzi: „a 19. századi gazdasági változások olyan egyenlőtlenségeket teremtek Skócián, Anglián és Walesen belül, amelyek nagyobbak voltak mint a közöttük levő általános egyenlőtlenségek.”³¹

Ennek oka olyan folyamatokkal magyarázható, melyek először éppen az Egyesült Királyságban jelentek meg, s jelentősebb időbeli késéssel és módosult formában Közép-Kelet-Európában is megjelentek. A kiépülő vasúthálózat az eltérő termelési profilú, különféle termelvényekre specializálódott termőfaják összekapcsolásával, a városok és vidékük közötti intenzívebb termékcseré megteremtésével, a város intézményei által vonzott területek bővülésével — a területi munkamegosztási kapcsolatok új típusú formáit teremtette meg. A vasúthálózat területi sajátosságai, az urbanizáció szigetszerű jellege a mezőgazdasági termelés feltételeit is alapvetően befolyásolták. A nagy fogyasztópiacok „költség-távolságának” megváltozása a helyzeti járadékviszonyokat is átrendezte az egyes tájakon. A gyáripar a maga sajátos technológiai-forgalmi kapcsolataival, a felvevő piacok iránti „agresszív” igényeivel fokozatosan behatolt a korábban zárt, tradicionális termelési körzetekbe. Ez a folyamat persze területileg rendkívül egyenlőtlenül zajlott le.

Raymond Williams, a *The Country and the City* szerzője, szemléletesen illusztrálja ezt a területi differenciáltságot szülőfaluja környékén, Anglia és Wales határán: „Húsz mérföldön belül ... egyik irányban egy régi katedrális város, a másik irányban egy régi mezőváros, de alig néhány mérfölddel távolabb már Dél-Wales nagy szén- acélötvözetének első ipari városait és falvait láthatjuk.”³²

Egy-egy periférikus „régio” nagyobb városa, pl. Glasgow Skóciában, összehasonlíthatatlanul polgárosultabb társadalmi szerkezetet és nagyobb társadalmi mobilitást biztosít, mint a „centrum” régio Anglia városoktól távolabb fekvő falvai.

A kialakuló nagyobb városok a centrum és periféria régióban is — mint a gyáripár, a közigazgatás és a magasabb szintű szolgáltatások központjai — gazdasági-társadalmi jellemzőikben egyre élesebben határolódtak el vidéküktől. Maga Hechter is megjegyzi: „viszonylag magas variációs koefficiensek jelzik a régiókon belüli jelenségek vizsgálatának a szükségességét.”³³

A régió belüli elemzés azonban nem fejeződhet be az alrégiók feltárással — mint ezt Hechter sugalmazza, hiszen az általa számított adatok alapján arra következtethetünk, hogy *a periféria jelleg erősödésével a településhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltsága erősödik.*

Az előbb már említett Skóciának mint „periférikus régió” a belső térbeli hierarchikus tagoltsága az összevont adatok alapján egyáltalán nem ragadható meg. Hiszen Glasgow hajóiparának kapacitása az első világháború előtt megközelítette a német hajógyártását. A város dokkjaiban bocsátották vízre a világ hajótermelésének 18 %-át. Glasgow egyike volt azon kevés városoknak, ahol a szakképzetlen munkások aránya kevesebb volt 30 %-nál. Hunt vizsgálatai szerint; a századfordulón Glasgow London mellett a legmagasabb ipari bérű városötvözetek közé tartozott.³⁴ Vagyis itt lényegesen más foglalkozási szerkezet volt jellemző mint a Hobsbawn vagy Crossick által elemzett London, vagy a Gray által ábrázolt Edinburgh esetében, ahol a szakképzett mesteremberek és a munkásarisztokrácia sokkal kisebb töredékét alkották a munkaerő-állománynak mint Glasgow esetében.³⁵

Tehát mint a fenti példa is mutatja, a belső centrum és periféria viszonyokat csak régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet világviszonylatban is jelentős iparvárosokat „tüntethet el” a periférikus régió címszáva alatt. A Hechter által centrum régióknak tekintett Anglián belül is olyan nagyok voltak a területi különbségek, hogy ezek tudomásul nem vétele a brit gazdaság térszerkezete fő jellemzőinek mellőzését jelenti. Olyan területi különbségekről van szó, melyek elemzésére a csak a régió fogalommal operáló elemzés nem alkalmas. „A 'hasadás' — írja Ingham — a brit gazdaságon belül eredetileg háromszintű volt; a City és az ipar, a City és a vidéki pénzügyi rendszer, valamint kisebb mértékben a vidéki ipar és bankok között.”³⁶

Az iparosodás és a modernizáció — még Anglián belül is — térbelileg rendkívül egyenlőtlenül haladt előre. „Legtöbb nagyvárosunkban — írja Ditchfield 1889-ben — a régi sajátosságok gyorsan eltűnnek ... és minden modernizálódik; de a vidéken minden maradt a régiben ...”³⁷ Főleg azokban a falvakban, „melyek távolabb fekszenek a vasútállomástól, még nem érintették őket a korszak alapvető változásai”.³⁸

„A modern találmányok: a gőzmozdony, a távíró és még a sajtó is csak felszínesen érintették a régi falusi életet”.³⁹

Sőt a dinamikusabban fejlődő városoktól kicsit távolabb is „megállt az idő”. Pl. a Southampton közelében fekvő Winchestert 1890-ben így látta a kortárs szemlélő: „Miközben más központok lázas sietséggel haladtak előre, s közben eltiporták régi méltóságuk minden emlékét, Winchester kívül maradván az angol ipar és élet fő áramlatain, majdnem mozdulatlanul megállt.”⁴⁰

Az angol gazdaság 19. századi szerkezeti átalakulása szorosan összefüggött a világ gazdaságban betöltött központi szereppel. A nemzetközi munkamegosztás „brit pólusú” rendszere az angol gazdaság térszerkezetére is alapvető hatást gyakorolt. A szolgáltatások szerepének növekedése egyúttal sajátos térbeli koncentrációt alakított ki Délkelet-Angliában, elsőként London és Middlesex környékén. 1841-ben London és Middlesex esetében a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya 21,7 % volt az országos 13,1 %-kal szemben. 1911-re ez az arány 27,9 %-ra nőtt,

míg az országos átlag 20,7%-ra. A századfordulóra azonban Délkelet-Anglia többi részén is az országos átlag fölé emelkedett a szolgáltatások területén dolgozók aránya. Ezt jól mutatja, hogy 1841-ben a tíz legmagasabb szolgáltatási aránnyal rendelkező *county* közül hat Délkelet-Angliában összpontosult, 1911-ben viszont már tizből nyolc.⁴¹

Vagyis kétségtelen, hogy Délkelet-Anglia szolgáltató régióvá vált, s mint ilyen egységnek a gazdaságtörténeti elemzése teljesen indokolt. Azonban az ipart elemző gazdaságtörténész számára Délkelet-Anglia aligha megfelelő regionális keret. A társadalomtörténész számára pedig e térség településeinek (London, Winchester) élesen eltérő társadalmi szerkezete eleve kizárja, hogy kizárólag régió fogalomra építve végezze a vizsgálatait.

A brit gazdaság és társadalom térszerkezeti sajátosságainak vázolása után joggai gondol a T. Olvasó arra, hogy egy példa — ráadásul éppen egy olyan, amelynek egyediségéről (mellőzve ugyan a térszerkezeti vonásokat) könyvtárnyi irodalmat írtak már — nem bizonyító erejű.

Több országot átfogó regionális elemzésre nem sok példát találunk a szakirodalomban. Ilyenfajta elemzésre a közelmúltban Söderberg vállalkozott. Tanulmányában Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország és Svédország regionális gazdasági egyenlőtlenségeinek elemzését végzi el az 1840–1914 közötti időszakra vonatkozóan.⁴² (Az angol és svéd adatok területi alap-egysége a *county*. A francia *département*, a porosz adatok pedig a *Bezirke* beosztás alapján tagolják az elemzést területileg.)

A területi egyenlőtlenséget a férfi mezőgazdasági munkások bérének közigazgatási egységekre számított adataival fejezi ki Söderberg. Az országok közötti összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy ezeket az adatokat az országos átlaghoz viszonyított százalékban fejezi ki. Az adott időszakban a brit bérkülönbségek voltak a legkisebbek. Franciaországban már nagyobb bérkülönbségek alakultak ki, s jellemző módon a nagyvárosok — Párizs és Marseille — övezetében jóval az országos átlag feletti bérszintek alakultak ki. Poroszország nyugati és keleti része között sajátos dualizmus figyelhető meg, „West-Ost-Gefälle”. „A porosz magas, illetve alacsony bérszínvonalú régiók térbelileg sokkal határozottabban elkülönültek mint bármely más vizsgált országban”.⁴³ Svédország esetében 1858-ban — ekkor még Európa periferiájához sorolható az ország — éles különbségek figyelhetők meg az északi és déli területek között. 1910-re a fejlett ipari országok sorába zárkozott fel az ország — a területi különbségek valamelyes mérséklődtek, azonban a délkeleti területeken továbbra is a legalacsonyabb volt a bérszínvonal. A fentebbi összehasonlítások alapján valószínűsíthetjük, hogy a centrum helyzetű országoktól a perifériakusabb helyzetű országok felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak.⁴⁴

A 18. század végétől — elsőként Angliában, majd bizonyos időbeli késéssel a többi centrum országban, illetve félperiféria és periféria országaiban is — a városhálózat országonként jellegzetes hierarchikus rendszere, főként társadalmi vonatkozásban, egyre élesebben kiemelkedik a regionális keretektől. A modernizáció mindegyik országban sajátos folyamat volt térbeli-földrajzi értelemben is. A modernizáció mértékét és jellegét jól tükrözi, hogy a településhierarchia mely szintjén ragadható meg ez a folyamat. Pl. a 19. század közepi Oroszországban egyetlen város, Pétervár nyújtotta csak igazán „a modern világ elkápráztató ígéreteit”.⁴⁵ Sőt, magán a városon belül egyetlen sugárút szimbolizálta a modern életformát. „Semmi sem hasonlítható a Nyevszkij sugárúthoz, legalábbis Pétervárott semmi sem — írja Gogol 1835-ben —, hisz ez az utca maga a város! Van-e oly csoda, melyet ez az utca nem ismer? Meggyőződésem, hogy a város egyetlen sápadt hivatalnok lakója sem cserélné fel a Nyevszkij sugárutat bármely más

földi jóra ... És a nők! ... A mindentudó Nyevszkij sugárút! Mennyi sok látomás bukkan fel egyetlen nap alatt! Hány metamorfózis történik 24 óra leforgása alatt!”⁴⁶

Ugyanakkor a centrum országaiban már a városok olyan összefüggő rendszere kezd kiformálódni, ahol a gazdasági és kulturális tőke bővített újratermelése biztosított, illetve a szimbolikus tőkének a modernizációhoz is illeszkedő formái is kitermelődnek. *A városhierarchián belüli funkcionális specializálódás, a fejlettebb infrastruktúra hozzájárul az innovációs folyamatok terjedéséhez. Ennek következményeként a megjelenő új foglalkozási és társadalmi csoportok biztosítják a társadalmi hátterét az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak.*

A második világháború után az ipar leépülésének hulláma és a szolgáltatások ennél nagyobb arányú növekedésének időszakában hagyományos bölcsességgé vált, hogy a városok ipari központokból szolgáltató központokká alakulnak át. Ez igaz, de túl általános megállapítás ahhoz, hogy az összetett városhierarchiát és városfunkciók fejlődését megértsük. Az utóbbi években számos szerző felvetette, hogy a világgazdaságban először a történelem során az igazán globális városok és a városi területek szorosan összefüggő hierarchiája létrejöttének vagyunk szemtanúi. Cohen felvetette, hogy az elmúlt néhány évtizedben tanúi lehettünk a „metropolisz és régió struktúra” hanyatlásának, mely a 20. század első felében domináns szerepet játszott az USA-ban és a többi fejlett tőkés országban. Ahogy a nemzeti gazdaságok egyre inkább betagozódtak a világgazdaságba, a városi övezetek, melyek nemzeti szintű központokként funkcionáltak, fokozatosan kettéváltak nemzetközi és nemzeti központokra. A regionális központok egy további csoportja szintén kiterjedt. Cohen szerint New York, London és Tokyo abban az értelemben már globális várossá vált, hogy itt a legnagyobb pénzügyi és részvénytársasági vállalkozások sokkal inkább a nemzetközi mint a hazai ügyletekkel foglalkoznak.⁴⁷

Ennek az új városhierarchiának a fejlődése egyidejűleg a városfunkciók új hierarchiáját teremti meg. Ha a késő feudális várost a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista város az iparban koncentrálódó termelői tőkével jellemezhető, míg a késő kapitalista várost megint csak más tényezők határozzák meg. „A nemzetközi és nemzeti városok többségében a pénztőke és pénzügyi funkciók széles skálája összpontosul, a közigazgatás és magasszintű szolgáltatások, melyek megolajozzák a pénz áramlását; ez az a funkció, amely meghatározza a késő kapitalista várost az új városhierarchia csúcán.”⁴⁸

A helyzet a regionális centrumok és kisebb városok szintjén már nem egyértelmű. Bár ezek gazdasági életében is elmozdulás van a szolgáltatások bizonyos típusai irányába, sok közülük valószínűleg megmarad helyi ipari központnak, olyan javakat termelve, melyek számára nincs hatékony nemzetközi vagy hazai piac.

Az iparosodási folyamat és az urbanizáció Közép-Kelet-Európában térbelileg leszűkülten néhány növekedési pólusra koncentrálódott. Az egyébként is megkésett, torzult iparosodással nem kapcsolódott össze — „az európai város kitarulása vidéket főlemesztő óriás szervezetté” — ahogyan ezt Nyugat-Európára vonatkozóan Hajnal István oly szemléletesen megfogalmazta.⁴⁹ Éppen ellenkezőleg, itt a vidék jórészt felszínes urbanizációja csak a nagyobb városok vonzáskörzetében haladt lassan előre, s gyakran a vidék „urbanizációja” — a város „ruralizálódása” is jelentette. Mindehhez az is kapcsolódott, hogy Közép-Kelet-Európában a kapitalizmus térhódítása szorosan összefonódott az állam és ehhez kapcsolódó egyéb felépítményelemek sajátos, kiemelt szerepével. Ennek azonban természetesen korábbi történelmi gyökerei vannak. Szűcs Jenő — a középkori Európa társadalomfejlődését elemezve — utal arra, hogy „a Nyugat az állam alárendeltje, a Kelet mintegy „államosította” az egész társadalmat”.⁵⁰

A megépített környezet, az erre épülő gazdasági viszonyok, illetve a gazdasági bázissal összefüggő, de nem determinált társadalmi viszonyok és felépítményi elemek sajátos kombinációja határozza meg az egyes térségek, illetve települések társadalmi minőségét. Ezzel kapcsolatban Pierre George jogosan emeli ki a folyamatok eltérő történeti ritmusát, s a *longue durée* szerepét: „Minden teret az definiál, hogy mi a helye az erőviszonyok játékában, ugyanakkor meghatározák elvitathatatlan tulajdonságai is, azaz egyszerre határozható meg a konjunkturális jelenségek által és a hosszú időtartam adatai által. A tények materialításában éppúgy, mint az emberek emlékezetében megvan a vagyoniörökség összetétele, kialakulása és időnként hivatkozás az átmenetileg elfelejtett értékek visszatérésére, amelyek azonban állandóan jelen vannak a tér archeológiájában.”⁵¹

A társadalmi tér különböző egységeiben az adott időszakban a releváns tényezők nem csupán a társadalmi-gazdasági formáció jellegétől függenek, hanem a konjunkturális jelenségek és a hosszabb távon ható folyamatok eltérő intenzitással és más-más formákban jelentkeznek. Vagyis jogosnak érezzük Pred kritikáját Bourdieu „nehéz prózájáról” — „nagyon szuggesztív, de hiányzik annak időbeli és térbeli részletezése, hogy az egyéni életrajzok (életpályák) naponta hogyan kapcsolódnak a jellemző intézményi tevékenységekhez”.⁵²

Pred válasza erre a problémára a következő: „a társadalmi újratermelés részletei, az egyéni szocializáció, a társadalmi rétegződés — az egyéni életpályáknak a sajátos intézményi cél-tételező tevékenység-sorozatokhoz való állandó kapcsolódásában jelennek meg, jellemző időbeli és térbeli elhelyezkedésben”.⁵³

„Más szavakkal, amikor az egyén mozgáspályája (*path*) a családtól eltérő szervezet vagy bizonyos intézmény által meghatározott célorientált feladatsor tevékenység-halmazával kapcsolódik össze, az egyén külső cselekvései elválaszthatatlanná válnak a társadalom észlelhető működésétől.”⁵⁴

Pred időföldrajzi megközelítése lényeges kiegészítés, azonban további elemzést igényel, hogy az egyén szocializációját milyen mértékben és konkrétan hogyan befolyásolja az általa általánosságban megfogalmazott „térbeli elhelyezkedés”.

A városhierarchia társadalmi-térbeli aspektusai

Eddigi fejtegetéseink alapján nyilvánvalóvá vált az a T. Olvasó számára, hogy mi a társadalom térbeli sajátosságai közül alapvető fontosságot tulajdonítunk a városhálózat térbeli rendszerének és hierarchikus tagolódásának. Vizsgálatunk térbeli kereteinek vázolása után, azaz a „hol” kérdése után a konkrétan „mit” vizsgáljunk kérdése következik. Épp ezért a következőkben a városrendszer összehasonlító vizsgálatának legfontosabb szempontjait vázoljuk.

1. Milyen a gazdasági tőke funkcionális alakjaihoz kapcsolódó rétegek belső szerkezete, illetve az általuk működtetett tőke térbeli keretei (helyi piac, nemzeti vagy nemzetközi)? A gazdasági tőke milyen hatalmi munkamegosztást alakít ki a földbirtokos osztállyal? A gazdasági monopolszervezetek a városhierarchia mely szintjeit választják központjukként? A „középosztályok” közötti erőviszonyokat a piaci viszonyok mellett mennyiben befolyásolják az állami beavatkozás különböző formái, illetve a „helyi” társadalom saját normái?

2. A kulturális tőke újratermelését biztosító réteg mennyiben kapcsolódik be a tőkés termelés szervezetébe, illetve hogyan tagozódik be a polgári társadalom szervezetébe? E társadalmi réteg a munkamegosztási viszonyok mellett milyen más dimenziók mentén tagolódik? Milyen mértékű a belső tagoltság, és vannak-e településspecifikus vonásai ennek a tagoltságnak? A piacgazdaság szervezetébe való bekapcsolódás jellege és mértéke, illetve tevékenységük jellege alapján a következő csoportok elkülönítését tartjuk szükségesnek a városhierarchia egyes szintjein.
- a) A termelés technikai eszközeinek átalakítását és fejlesztését végző csoport.
 - b) A munkafolyamatok felügyeletét és szervezését ellátó csoport.
 - c) Az érték nyilvántartását és realizálását biztosító szakértelmiség.
 - d) Az információ, az innováció és tudomány termelését és közvetítését végző csoportok. Lényeges kérdés, hogy az információáramlás és az innováció terjedés belső rendszerét mennyiben határozzák meg a gazdasági tőke, az állam vagy a helyi közösségek igényei?
 - e) A tőkés társadalmi viszonyok újratermeléséhez, a felépítményhez és ezen belül az államhoz kapcsolódó csoportok.
 - f) A hagyományos értelmiség — a tudás közvetítői és átadói. Az oktatási rendszer alsó és középső szintjén tevékenykedők csoportja.
- Az értelmiség ezen csoportjai között nem húzható merev határvonal, csak hozzávetőleges statisztikai elkülönítés lehetséges. Ettől függetlenül e csoportok a kulturális tőke újratermelésében funkcionálisan olyan eltérő szerepet játszanak, amely indokoltá teszi ilyenfajta csoportosításukat.
3. A „történelem járadékosai” (föld- és házbirtokosok) milyen mértékben kapcsolódnak be a gazdasági, társadalmi és politikai életbe? Milyen mértékben sikerül a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkéjüket megőrizni, esetleg bővíteni?
4. A városhierarchia különböző szintjein, a települések központi funkciói milyen mozgásteret biztosítanak a kisipar, a kiskereskedelem és a szolgáltatások számára? A gyáripár, a nagykereskedelem milyen munkamegosztást alakít ki a kisiparral, a kiskereskedelemmel és a szolgáltatások kisvállalkozóival? Milyen eltérések vannak ebben a vonatkozásban a városhierarchia különböző szintjein? A kispolgári rétegeknél a gazdasági tőke megőrzése milyen színvonalú és szerkezetű kulturális tőkét igényel? A kispolgári rétegek attitűdjei mennyiben épülnek a felülről „leszivárgó” mintákra, és mennyiben saját „értékteremtésük” eredményei?
5. A munkásság — ezen belül a nagyipari munkások — aránya és belső tagoltsága hogyan változik a városhierarchia különböző szintjein? A munkásság gazdasági, érdekvédelmi, politikai és kulturális szervezeteit mennyire tudja befolyásolni az állam és a tőkés osztály?
6. S végül, de nem utolsósorban: az egyes társadalmi rétegek és csoportok között országos szinten milyen mértékű a társadalmi mobilitás, s milyen településspecifikus vonásai vannak ennek a folyamatnak? A társadalmi helyzet változtatásában milyen szerepe van a gazdasági, társadalmi és kulturális tőkének?
- A nemzetgazdaságon belül — még a centrum-országokban is — létezhetnek olyan területek, „zárványok”, melyek kevésbé kapcsolódnak be az áru- és pénzviszonyokba. Vagyis a településhierarchia egyes láncszemeit, vagy a különböző térségeket, eltérő mértékben érinti az áruk

és szolgáltatások, a pénz és hitel térbeli körforgása. A településrendszer alsóbb szintjén, s különösen a városok vonzáskörzetétől távoli településeken — a helyi viszonyok és külső hatások sajátos kettőssége — a helyi létfeltételekhez kötődő „hagyományörző” viszonyok béklyózó túlsúlyát jelenti a külső, „idegen” hatásokkal szemben. Az egyes térségek és települések társadalmi szerkezete már ebből következően is eltérő mértékben tükrözi a társadalmi makrostruktúrát, pontosabban annak sajátos többrétegűségéből esetleg csak néhány „réteget” tartalmaz. Sőt, véleményünk szerint a társadalmi makrostruktúra alapvető sajátosságai abban is kifejeződnek, hogy az egyes térségekben — vagy méginkább egy kis ország esetében — a településhierarchia egyes szintjein mennyire eltérő jellegű gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok zajlanak és milyen konkrét kölcsönhatásokat teremt ezek számára a településrendszer. Más szemszögből tekintve: az egyes településeken a társadalom felső rétegeinek újratermelési stratégiájában természetesen kap eltérő hangsúlyt és nyer más-más tartalmat a gazdasági, a kulturális és szimbolikus tőke. Konkrét elemzést igényel, hogy a településhierarchia különböző szintjein a gazdasági tőkét mennyiben befolyásolják konjunktúris jelenségek, illetve a megépített környezet mely elemei válnak árukká, az externáliáknak és monopoljáradékoknak milyen társadalmi rétegek válnak haszonélvezőivé. A gazdasági tőke színvonalának és szerkezetének differenciáltsága, településspecifikus kölcsönhatása a kulturális és szimbolikus tőkével, továbbá a társadalmi rétegződés és mobilitási esélyek és különbségei társadalmi rétegspecifikus habitust, azaz a tartós és áttételezhető beállítottságok rendszerét hozzák létre. A habitusba beépülő, tapasztalt és átélte múltbeli összefüggéseket az egyén — társadalmi rétegenként eltérő belső szerkezetben és intenzitással — mindig a hely „szellemeként” is érzékeli. A magatartási szabályokat, az „értelmes” és „lehetséges” gondolati határait nem csupán a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzet, hanem az egyéni életpályáknak konkrét kereteket nyújtó település is meghatározza.

Jegyzetek

- ¹ Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, Macmillan, London, 54. o.
- ² Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge, 110–111. o.
- ³ Gregory, D. (1978) *Ideology, Science and Human Geography*, Hutchison, London, 120. o.
- ⁴ Bourdieu, P. (1985) The social space and the genesis of groups, *Social Science Information*, Vol. 24. No. 2. June. 211. o.
- ⁵ Bourdieu, P. (1972) *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Genf, 242–243. o.
Idézi Ferge Zs. (1978) Utószó In: Bourdieu, P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*, Budapest, Gondolat, 423. o.
- ⁶ Bourdieu, P. *The social space ...*, 196. o.
- ⁷ Uo. 198. o.
- ⁸ Bourdieu, P. (1978) Rekonverziós stratégiák, In: *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*, Budapest, Gondolat, 375–376. o.
- ⁹ Peet, R. (1979) Societal Contradiction and Marxist Geography, *Annales of Association of American Geographers*, March 166. o.
- ¹⁰ Castells, M. (1977) *The Urban Question: A Marxist Approach*, Edward Arnold, London, 64. o.
- ¹¹ Pred, A. (1986) *Place, Practice and Structure*, Polity Press, Cambridge, 9. o.
- ¹² Leng, G. (1973) Zur „Münchener” Konzeption der Sozialgeographie, *Geographische Zeitschrift*, 2., 131. o.
- ¹³ Poulantzas, W. (1978) *State, Power, Socialism*, 98. o. Poulantzasnak a társadalmi, politikai folyamatok térbeliségéről vallott nézeteire jelentős hatást gyakoroltak Lefebvre, H. (1974) munkái, elsősorban *La Production de l'Espace*, Paris.
- ¹⁴ Urry, J. (1985) Social Relations, Space and Time, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) *Social Relations and Spatial Structure*, Macmillan, London, 39. o.

- ¹⁵ Proctor, I. (1983) Urbanization in the Spatial Structuring of Social Institution, In: Pons, V. — Francis, R. (szerk.) *Urban Social Research Problems and Prospects*, London-Boston Routledge-Kegan Paul, 92. o.
- ¹⁶ Castells, M. *The Urban Question ...* 237. o.
- ¹⁷ George, P. (1969) *Sociologia y geografía*, Ed. Peninsula, Barcelona, 39. o., idézi Kéri András.: *Szociálgeográfia francia alapokon* (kézirat).
- ¹⁸ Mellor, J. R. (1983) Urban Sociology in an Urbanized Society, In: *Urban Social Research Problems and Prospects*, Pons, V. — Francis R. (szerk.), London-Boston, 10. o.
- ¹⁹ Harvey, D. (1982) *Social Justice and the City*, London, Basil Blackwell, 304. o.
- ²⁰ Szűcs J. (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 21. o.
- ²¹ Santos, M. (1975) Space and Domination: a Marxist Approach, *International Social Science Journal*, 2., 356. o.
- ²² Bourdieu, P. (1985) Az identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai értelmezéséhez, *Szociológiai Figyelő*, 1. 12. o. 10. lábjegyzet.
- ²³ Bourdieu, P. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 186. o.
- ²⁴ Harvey, D. (1982) *Limits to Capital*, London, Basil Blackwell, 399. o.
- ²⁵ Lee, C. H. (1971) *Regional Economic Growth in the United Kingdom Since 1880s*, McGraw—Hill, 24. o.
- ²⁶ Hechter, M. (1972) Industrialisation and National Development in the British Isles, *The Journal of Development Studies*, Vol. 9., April, 167. o.
- ²⁷ Hechter, M. (1975) *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966*, Routledge-Kegan Paul, (A belső centrum és periféria fogalmának definiálása, 9. o.)
- ²⁸ Hechter, M. (1980) Industrialisation and National Development, *International Journal of Urban Regional Research* 4 (3), 164. o.
- ²⁹ Hechter, M. (1971) Regional Inequality and National Integration, *Journal of Social History*, Vol. 5., No. 1., 99. o.
- ³⁰ Hechter, M. (1980) Industrialisation and National Development, *International Journal of Urban Regional Research* 4 (3), 164. o.
- ³¹ Urwin, D. W. (1982) Territorial Structures and Political Development in the United Kingdom, In: Rokkan, S. — Urwin, D. W. (szerk.) *The Politics of Territorial Identity, Studies in European Regionalization*, SAGE Publications, London, 35. o.
- ³² Williams, R. (1973) *The Country and the City*, London, Chatto and Windus, 2. o.
- ³³ Hechter, M. (1972) Industrialisation and National Development in the British Isles, *The Journal of Development Studies*, Vol. 9., April, 167. o.
- ³⁴ Glasgow hajóiparáról, illetve a munkásság belső szerkezetéről; Smith, J. (1986) Class, Skill and Sectarianism in Glasgow and Liverpool, 1880—1914, In: Morris, H. J. (szerk.) *Class, Power and Social Structure in British Nineteenth Century Town*, Leicester University Press, 184. o.
- A skót gazdaság és társadalom térszerkezetéről átfogó képet nyújt Turnock, D. (1982) *The Historical Geography of Scotland Since 1707: Geographical Aspects of Modernisation. Cambridge Studies in Historical Geography*, Cambridge University Press, Cambridge. Hung, E. H. (1986) Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain 1760—1914, *Journal of Economic History*, December, 946. o.
- ³⁵ Hobsbawm, E. J. (1964) The Labour Aristocracy in Nineteenth Century Britain, In: *In Labouring Man*, 272—315. o.
- Stedman, J. G. (1971) *Outcast London*, Oxford. Crossick, G. (1978) *An Artisan Elite in Victorian Society*.
- Gray, R. Q. (1971) *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*, Oxford.
- ³⁶ Ingham, G. (1984) *Capitalism Divided? The City and Industry in the British Social Development*, Macmillan, London, 49. o.
- ³⁷ Idézi Wiener, M. J. (1981) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850—1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 57. o.
- ³⁸ Gissing, G. (1903) *The Private Papers of Henry Regecroft*, Idézi Wiener, M. J. fentebb említett könyvében, 98. o.
- ³⁹ Jefferies, R. (1890) *Hodge and His Masters*, London, 276. o.
- ⁴⁰ Kitchin, G. W. (1890) *Winchester, London*, 217—218. o.
- ⁴¹ Lee, C. H. (1980) Regional Structural Change in the Long Run: Great Britain 1841—1971, In: Pollard, S. (szerk.) *Region and Industrialisierung*, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 276. o.
- ⁴² Söderberg, J. (1985) Regional Economic Disparity and Dynamics, 1840—1914: a Comparison between France, Great Britain, Prussia, *Journal of Economic History*, Vol. 14., No. 2., Fall May-August, 273—296. o.
- ⁴³ Uo. 280. o.
- ⁴⁴ Bairoch, P., Lévy-Leboyer, M. (1981) *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution*, Macmillan, London.
- ⁴⁵ Berman, M. (1985) *All That is Solid Melts Into Air, The Experience of Modernity*, Verso, London, 195. o.
- ⁴⁶ Idézi Berman, M. 195. o.

- ⁴⁷ Cohen, R. B. (1981) The New International Division of Labor, Multinational Corporations and Urban Hierarchy, In: *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, Dear, M. and Scott, A. (szerk.), 308. o.
- ⁴⁸ Williams, P. — Smith, W. (1986) From „Renaissance” to Restructuring the Dynamics of Contemporary Urban Development, In: *Gentrification of the City*, Smith, N. — Williams, P. (szerk.), 211. o.
- ⁴⁹ Idézi Erdei F. (1984) Történelem és szociológia, In: *Történelem és társadalomkutatás*, Erdei Ferenc összegyűjtött művei, Budapest, Akadémiai Kiadó, 43. o.
- ⁵⁰ Szűcs J. (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 86. o.
- ⁵¹ George, P. (1981) La géographie, histoire profonde. A la recherche d'une notion globale de l'espace, *Annales de Géographie*, March-Avril, 204. o.
- ⁵² Pred, A. (1981) Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life, *Geographische Annalen* 63(B) 1., 8. o.
- ⁵³ Uo. 10. o.
- ⁵⁴ Pred, A. (1981) Production, Family and Free-Time Projects; a Time-Geographic Perspective..., *Journal of Historical Geography*, 1., 5. o.

SPATIAL DIMENSIONS OF MARKET ECONOMY AND CIVIL SOCIETY

LAJOS TIMÁR

Settlement geographical functions of certain settlements have their social “dimensions”. We can also put it this way: factors analyzed by settlement geography as local, central or specific settlement functions, and of these especially the central or urban basic functions, the level and composition of higher service functions influence the chances of reproduction of not only the economic, but also the cultural and symbolic capital. If we reflect Bourdieu's capital concept to the level of settlement network we can say that economic, cultural and symbolic capitals are distributed unevenly not only among different social groups and strata, but also among different settlements.

The settlement-specific characteristics of the interrelationship among economic, cultural and symbolic capitals at different levels of settlement hierarchy should be analyzed separately.

It is also evident that the “historic rhythm” of the reproduction of the three different kinds of capital is different at national level, and the intensity the different types of capital join the international division of labour is also different. Capitalism as an international, world system can be characterized by the asymmetric reproduction of not only the economic, but also the cultural and symbolic capitals as well. Asymmetric character appears at national level as well: we think, that in the case of smaller countries not so much at regional, but rather at settlement levels. As “historical differences ... are the products of the historical dialectics of cumulative differences”, the rhythm of reproduction of economic capital in certain settlements might be completely different from that of the cultural capital.

Transl. J. Mészáros